

A NEMZETESZME JOÓ TIBOR INTERPRETÁCIÓJÁBAN

ABSTRACT: (*Die Nationalidee in der Interpretation von Tibor Joó.*) Ein wichtiges Thema der Tätigkeit des Geisthistorikers Tibor Joó ist die geschichtsphilosophische Analyse der Begriff der Rasse, Volk und Nation. In dieser Interesse bearbeitet er die geistliche Bestrebungen, mit deren Hilfe er von der Nationaltheorie abgrenzen kann. Diese Bestrebungen: Die antropologische Forschungen von Lajos Bartucz, die Nationalcharakterologie, besonders mit der Tätigkeit von Lajos Prohászka, die Unterscheidung des Geistes und der Idee. Nach all dem verschafft er eine eigenartige "historische" Nationaltheorie-Begriff; diese Begriff hat nichts mit der modernen auf Sprache und Rasse gegründeten Nationalauffassung zu tun. Diese Nationaltheorie ihren Wesen nach ist eine geistliche Einheit, eine Idee, die Verkörperung des ungarischen Berufsbewußtseins, die durch ihre Offenheit, Tradition und Aufgaben geeignet ist, in Bevölkerung, Rasse, Sprache verschiedene Elemente zu integrieren. Diese Integration ist keine Assimilation, sie betrifft das sprachliche und rassische Wesen der Völker, das die ungarische Nation bilden, nicht.

"Micsoda kaos az irodalmi tenger egy pohár vizében! Nép, nemzet és állam, e három nagy történeti jelenség, teljes összefonódottságban jelenik meg előttünk, s a végén szinte az a benyomásunk, hogy fölösleges őket külön névvel jelölni, mikor, úgy látszik, ugyanannak a lényegnek különböző fejlődési fokozatai, legfeljebb különböző oldalai, esetleg megjelenési formái." -- így kiált fel Joó Tibor, miután hosszas fejtegetések nyomán igen határozott koncepciót fogalmazott meg egyik legfontosabb művében¹ a jelzett fogalmakra vonatkozóan és miután ismertette a legfontosabb európai felfogásokat e kérdésben. "Irodalmi" tevékenysége éppen nem azt mutatja, hogy "fölösleges" lenne "e három nagy történeti jelenség" megnevezése, illetve, ami ugyanazt jelenti: történetfilozófiai elemzése.

Magának a problémának a felvetéséhez és elemzéséhez Joó Tibor életművében többféle előzmény vezet.² Sorra véve ezeket az előzményeket, elsőként a németellenesség, illetve a faszmusellenesség tűnik szemünkbe, mint külsődleges, de egyáltalában nem mellékes jellegzetesség. Ez abban nyilvánult meg, hogy *elhatárolja*

magát a német fasizmusra oly igen jellemző fajiság gondolatától, attól, hogy az emberi társadalom jelenségeit a Gobineau-féle faji egyenlőtlenség "mítoszához"³ kösse, hogy a történelmet a fajok harcaként, a fajok közötti egyenlőtlenség sajnálatos csökkenéseként vagy megszűnéseként mutassa be. A faji gondolattól való elhatárolódásra Bartucz Lajos könyvének⁴ megjelenése adja az alkalmat, bár Joó Tibor már korábban is vallotta azokat az elveket, amelyek az idézett mű szellemiségét is jellemzi. Bartucz Lajos antropológiai kutatásai, amelyet a "fajkutatás", a magyar "embertani" kutatás, a "rasszelemek" kutatása közben végzett, *témájában* megegyezhet azokkal a korabeli kutatásokkal, amelyeket a fajelmélet inspirált, de *következtetései* gyökeresen eltérnek attól. Így ír: "az ilyen kifejezések: magyar típus, magyar faj, magyar arc stb., a szó szoros értelmében véve nem felelnek meg annak a fogalomnak, amelyet velük ki akarnak fejezni. Mert nem a testi típus, nem a koponya alakja, vagy a termet, sem a haj, szem, bőr színe, vagy az arc alakja az, ami magyar."⁵ Joó Tibor, aki egyetértőleg ismerteti Bartucz könyvét,⁶ egyetért vele abban is, hogy egyetlen nép sem egyszármazású, s bár az antropológia feladata a "nemzetest biológiai összetételének az elemzése", az etnikum, a nép, a nemzet ettől eltérően, egy egészen más síkon keresendő. Csak azért rója meg Bartuczot, mert az, művének utolsó lapján, korábbi megalapozott érvelése és következtetései ellenére, engedményeket tesz a korabeli divatnak és *mégis* meghatároz egy típust és elfogadja a *történeti* faj fogalmát. Joó Tibor kritikájának alapállása egyértelmű: nem természettudományi, nem antropológiai kérdés a nép, nemzet fogalma, hanem szellemi, történeti, kulturális.

Ezen alapállás előzménye jól kitapintható a korabeli magyar szellemi életben. Szekfű Gyula jóval korábban megjelent művére elegendő itt utalni.⁷ Ő *A faji kérdés és a magyarság* című tanulmányában azt hangoztatja, hogy a faj biológiai fogalom, használhatatlan a történettudomány számára, mivel nincs az emberiség történetében "zárt, minden mástól megkülönböztetett embercsoport"⁸ Megállapításait a "germán" fajiság ellenében fogalmazza meg, nem óhajt a "fajproblémák süppedékes talajára" tévedni, és tagadja, hogy a történeti világban abszolút faji végzet lenne. Célja azonban túlmutat ezen: a magyarságra nézve konkretizálni kívánja azt, hogy itt szó sem lehet fajiságról, a magyarság nem faji, hanem történeti egység. Így ír: "A magyar faji egyéniség ma csak tisztára történeti, de mint ilyen, annyira jellegzetes múlttal bír, hogy képe állandó és élesen kirajzolható."⁹

Ez az állandó és élesen kirajzolható kép visz át bennünket Joó Tibor nemzeteszelméjének másik gyökeréhez, a nemzetkarakterológia kérdésköréhez.¹⁰ A nemzetkarakterológia témaköre olyan széles, hogy problémáit lehetetlen kifejtenuünk, ahogyan mellőznünk kell azt a kérdéskört is, hogy mint "másik" külsődleges körülmény (még a fasiszta német veszély előtt) a Trianon-trauma hogyan élesztette újjá a

nemzeti jellem kutatását, hogyan lettek "Ady sötét hangulataiból újabb gondolkodóinknál nemzetkarakterológiai és történetfilozófiai megállapítások."¹¹ Csak jelezni tudjuk, hogy Joó Tibor e kérdéskörben is szorosan kapcsolódik Szekfű Gyulához, akár a *Három nemzedék* Széchenyi-kultuszára, akár a *Mi a magyar?* című kötet magyar jellemet bemutató tanulmányaira gondolunk. Mivel maga Joó Tibor is megszólal e témában, idézzük két jellegzetes megnyilatkozását. A korábbi a kor leghíresebb nemzetkarakterológiai művének (*A vándor és a bujdosónak*) a recenziója.¹² Bár Prohászka művét Babits németesnek minősített Joó Tibor szinte csak dicsérő szavakat ír a műről. Dicséri annak "idealisztikus kultúrfilozófiai szemlélet"-ét, a Spranger által megkövetelt "szintetikus tipológiai eredmények" alkalmazását, a mű történetiségét, egyszóval azokat az érdemeit, amelyeket ő maga is alkalmaz majd a nemzeteszme meghatározásánál. Tehát nem a nemzetkarakterológiát mint olyant ítéli el, hanem, mint a "búsmagyarról" írt tanulmányában kifejti¹³ azt, ha azt divattudományként művelik, és ha "kialakult, kész és állandóan ugyanazon alakként látja végigvonulni történetének változatos útján" a nemzeti szellemet. Kölcsey művére, a *Nemzeti hagyományokra* alapozva mutatja meg, hogy egy mégoly eredeti, magyar-nak tartott jellemvonás mint a "busongás", a "búsmagyar" érzület sem örök lényege a nemzetnek, hanem "történeti szintézis".

A történetiség és a történeti kutatás eredményei jelentik a harmadik mozzanatot a nemzeteszme Joó Tibor-i koncepciójának előzményeiben. Itt csak egyetlen előzményt említhetünk meg: Deér József két művét,¹⁴ amelyek közül a másodikat Joó Tibor recenzálta.¹⁵ Deér József koncepciója szerint a nomád életmód sajátos lelkületet alakított ki a magyarság körében, sajátos birodalomszervezési gyakorlatot teremtett, amelynek lényege az újonnan meghódított népek alávetése mellett a régi-ek "felülrétegződése". Az így megszerveződő birodalom nem érintette a meghódítottak népességét, nyelvét, erkölceit stb., pusztán az uralkodó által képviselt sorsközösség formálta meg, tartotta össze őket. Deér úgy gondolja, hogy ezek a hagyományok aztán a keresztény Magyarország államszervezési gyakorlatába is átkerültek, meghatározva a magyarság további sorsát. Joó Tibor mindezzel egyetértve helyesli Deér megállapításait: "a keletiség és nyugatiság viszonyát megvilágítva, azok valóságos arányát, struktúráját felfedte, s ezzel a magyar szellem valódi lényegét megismerte". Az egyetértés annak szól, hogy Deér felismerte, miszerint "az ázsiai magyar európai magyarrá vált, s e fejlődés az ősi örökség és az idegen hatás keresztvezésére alakította ki sajátos lényegét".¹⁶

Végül mindenképpen figyelembe kell venni azt, hogy Joó Tibor a nemzeteszme fogalmának kidolgozását szellemtörténészként végezte el, igazi idealista filozófusként, akinek számára a történelem tényei egy előzetesen adott érték, eszme, struktúra szerint rendeződnek.¹⁷ Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy mint

szellemtörténész, mint filozófus Bartók György tanítványa, s Bartók György éppen Joó Tibor tevékenységének kezdetén tisztázta a szellemtörténet alapfogalmait.¹⁸ Eszerint az eszme egy rendszer előképe, egy később kifejlő "totalitásnak az öntudatban megjelenő dinamikus képe", amely reguláló sőt konstituáló erővel rendelkezik. A szellem, amely "tisztá érvényösszefüggés", tehát fennálló, érvényes rendszer, "az érvényviszonylatok totalitása", nem más mint az eszmének (csupán részleges) megvalósulása. Bár az elemzésekben világos a szellem objektumokhoz való kötöttsége (korszellem, népszellem), az eszmének pedig az azoktól való függetlensége, mégsem mondhatjuk, hogy az eszme "objektív", azaz függetlenül létezik minden objektumtól. Az persze nyilvánvaló, hogy "az eszme a maga végtelen erejével hoz mozgást az emberi szellem körébe", de ez nem zárja ki, hogy (a klasszikus "objektív" idealizmussal ellentétben) a szellem maga is ne konstituálna az eszmében. Ezáltal az eszmét Bartók György egyszerre tekinti a priorinak (ha úgy tetszik "objektívnak"), s mégis egy "objektum", az emberi szellem termékének.¹⁹ Az a priorinak tételezett eszmével szemben a szellem jobban "benne van" az ember világában, mivel az emberi befogadásban létezik. Vagyis úgy létezik, ha megértettük, s ha megértettük, akkor a lélek tevékenységét az értékek felé irányítja.²⁰ Bár Bartók a szellem értékét önértéknek nevezi, fel kell tennünk, hogy csak annyiban az, amennyiben az eszmét sajátos módon realizálja. Az eszme pedig e realizált "önérték", tehát megvalósulásának *mindig* különös formája által módosul, s egy új, a priori képet mutat a jövő szellem számára. Bartók György nem von le ilyen következtetéseket, ő a szellemet öntudatnak (*Selbstbewußtsein*) mondja, (holott inkább az eszméről szóló "eszmetudat") és szembeállítja N. Hartmann *Weltbewußtsein*-jával. Így a szembeállítás jogos, de az alapprobléma megoldatlan marad: miképpen öntudat a szellem, ha ugyanakkor az ő előképe az eszme.

Joó Tibor a nemzeteszmeről szóló műveiben²¹ Bartók György terminológiáját a "gyakorlatban" használja, és a gyakorlati használat eredményeként válik számára viszonyuk tisztává. A spekulatív megoldás helyett számunkra is ez a járható út: a nemzeteszme gyakorlati rekonstrukciója.

Szerzőnk alapkoncepciója szerint az újkori polgári nacionalizmus, amely a nyugat-európai népek történeti fejlődésének a terméke, s mint ilyen az ő népi-nemzeti sajátosságainak felel meg, lerombolta az ősi magyar nemzeteszmet, illetve nem engedte ennek az eszmének az érvényesülését. Így a magyar nemzeteszme realizálása helyett, azaz a magyar nemzeti szellem modern kifejlődése helyett, amely hivatva lett volna biztosítani a magyar nemzet fennállását, a nyugati nemzeteszme (a nyugati nacionalizmus) átvételének következtében alig egy század alatt a magyar nemzet összeomlása, a történelmi Magyarország széthullása következett be. Ez a következtetés Joó Tibor történetfilozófiai elemzésében világosodik meg.

Kiindulópontja az ősi magyar történelem. E történelemnek a nomád birodalmak adják meg a sajátos jelleget. A "magyar nemzeti öntudat fundamentuma" az a sajátos *életmód*, amely az állattenyésztés és a hódítás következménye. Ez az életmód, illetve az ebből eredő államszervezési gyakorlat azt eredményezi, hogy a nomád birodalmakban a *fajiság* szerepe egyre inkább háttérbe szorul, a meghódított népek népi jellege másodlagos szerepet kezd játszani. Ez úgy értendő, hogy a hódító nép által "felülrétegzett" új népek *politikailag* a birodalom alkotóelemeivé váltak, de senki sem háborgatta őket népi- nyelvi mivoltukban, szokásrendszerükben. Így, akár a hunok, akár a kazárok vagy magyarok szervezték meg a területükön élő népeket, azok megőrizték népi jellegüket, miközben egy karizmatikus vezető "népévé" váltak, amely vezető egyben a birodalomeszmét képviselő, és az azt megvalósító nép vezére is volt. De azáltal, hogy a többi népet is ők szervezték birodalommá, a többi népet is felemelték a hun, a kazár vagy éppen a magyar közösség tagjainak a sorába. E közösségeknek éppen ez volt a hivatása: ez a hivatás az az *eszme*, amely közösségformáló, birodalom- vagy országformáló erővé vált.

Az uralkodó család "összetartozási tudata" az az a priori adott eszme, amely készen "várja" realizálódását. E realizálás egy nemzeti szellem kifejlődése; ami "ideálisan és potenciálisan" már előbb létezik, a történelem menetében egy ponton aktuálissá válik, s létrejön a nemzet mint nemzeti közösség, melynek "lényege magasabbrendű szubsztanciában gyökerezik, mint a test zavaros ösztönei és vérörökségének kényszerű hatalma."²²

A nemzeteszme fejlődésének második állomása Szent István közösség szervező (és nem államszervező) tevékenységéhez kapcsolható.²³ Szent István érdemét Joó Tibor másban látja, mint az ismert történetfelfogások: ő a kontinuitást hangsúlyozza, amit összekapcsol az európai tradíció azon elemeivel, amelyek rokon vonásokat mutatnak a nomád hagyományokkal. Ezek: a Róma-eszme és a keresztény univerzalizmus. Mindkettőnek, úgy véli, ugyanaz a lényege, mint a nomád birodalom eszméjének: figyelmen kívül hagyják a népiséget, és csak egyetlen szempont, az általános szempontja szerint szervezi meg a birodalmat alkotó népeket. Ez az általános a "valóság fölötti eszmerendszer", amely *jelentést* ad a konkrét történéseknek, amely mintegy "mágikus erőter", ami az egyest különössé teszi. Ennek konkretizálása Joó Tibor megfogalmazásában: "Ez -- az univerzális keresztény nem nemzeti, hanem nemzetekfeletti központosított állam -- ez a *szent istváni birodalmi gondolat*."²⁴

Ennek a fényében válik érthetővé a modern nacionalizmus számára érthetetlen és elvetett gondolat, mely szerint "Az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és törekeny". Ha ugyanis egy birodalom számára irreleváns a birodalom alkotóelemeinek a népisége, akkor a birodalom lakói nem érezvén veszélyeztetve népiségüket,

nem akarják azt, a birodalommal szemben "megvédeni". A népiségből származó ilyen veszedelmek kiküszöbölésével párhuzamosan előtérbe kerülnek a "soknyelvű" ország előnyei: a kulturális különbségek a gazdagság forrásai lehetnek, miközben mindenki számára nyitva van a nemzetbe való belépés lehetősége.

A nemzet, amelynek eszméjét tehát hivatott vezetői testesítették meg, az Árpádok, kialakította azt a szellemi egységet, amely hivatott vezetői halála után is biztosította sajátos nacionalizmusának továbbélését. Ez a Szent Korona tan.²⁵ Ezzel véglegessé vált az, hogy a magyar nemzet nem faji, nem népi közösség, hanem szellemi, amely általa létezik, hogy az eszme a nemzet tagjaiban tudatosul. Ez a szellemi összetartó erő erősebb mint a vérségi kötelék, és a múltba gyökerezik. "Mélységes irracionális szorongás és szükségérzet fejeződik ki benne -- írja Joó Tibor a Szent Korona tanról -- a nomád rettenete a széthullástól a király személyének elvesztésekor, kinek karizmája, titokzatos hatalma tartja őket össze és őrzi az ellenséges világ közepett."²⁶

Ennek a sajátos nemzeteszme, amely egyben a magyarság sajátos európaiságát is megmutatja, a negyedik összetevője a *hivatástudat*. Sajátos hivatástudata a nomád népeket birodalomra szervező uralkodó családoknak eleve volt, ez volt az az eszme, amely által egy közösség nemzeté vált, s amely áthatotta az országlakosokat, amely érték volt, amelyet bárki elsajátíthatott és ezáltal felemelkedhetett a nemzetbe. Azonban az *európai magyar* hivatástudat csak itt, a Kárpát-medencében alakulhatott ki, mégpedig akkor, amikor a nemzet léthelyzete tragikus fordulatot véve, felrémlített a nemzetelhalál iszonyata. Ez először IV. Béla alatt, a tatárjárás következtében vésődött a nemzet tudatába. Ettől kezdve egyre gyakrabban, de először Béla királynak a pápához írt levelében hangzik fel a fájdalom és büszkeség hangján egyszerre, hogy Magyarország a kereszténység védőpajzsa, hogy saját testével védi a *hálátlan, részvétlen* Európát.²⁷ Ezzel végérvényes formát öltött a *magyar nemzeteszme*, amely tehát a *lehetséges nemzeteszme* egyik típusa, *szembeállítva a nyugat-európai, népiségre alapozott nemzeteszme*vel. Ez a nemzeteszme sikeresnek és időtállóknak bizonyult. Összetartotta a magyar birodalom népeit, minden "nemzetiségi"-probléma, idegengyűlölet nélkül, évszázadokon keresztül erőt adott a hatalmas külső ellenségekkel szembeni ellenálláshoz. Olykor, mint Mátyás uralkodása idején európai tényezővé tette a nemzetet, olykor, a legnagyobb megpróbáltatások idején a megmaradás egyetlen reményét jelentette. Sem a siker, sem a balsors nem tudta megsemmisíteni, míg a belső viszály sem a nemzeteszme kérdőjelezte meg, nem abból származott, hogy kétségbe vonták a nemzeteszme létjogosultságát, hanem csupán abból a nézetkülönbségből, hogy hogyan lehet szolgálni, érvényesíteni ezt a nemzeteszme. Tagadhatatlan, ez már a megzavarodásának jele volt, de a legjobbak mindig tudták és képviselték a tradicionális és sajátos nemzeteszme. Az

utolsó képviselőjére utalhatunk itt: II. Rákóczi Ferencre, aki a nemzet felszakadt sebeit panaszolja, és aki természetesnek vette, hogy az ország páriasorba taszított népei közül bármelyik az ő "népévé" váljon, a fejedelem népévé, mint egykor Árpád népévé a csatlakozók, s ezáltal felemelkedjenek a nemzeti lét szintjére.

Úgy tűnik, eszmét csak eszme győzhet le. Legalábbis ezt mutatja a XVIII. század végének, a XIX. század elejének eszmetörténete. Az elgyengülő és feledésbe merülő magyar nemzeteszmet a felvirágzó nyugat-európai nacionalizmus, mely a nyugat-európai országok egynépű, egynyelvű tradícióit emelte polgári ideológiává, a magyar gyökerektől elszakított magyar nemzettudatban teljesen megsemmisítette. Azok, akik szembefordultak ezzel az eszmével, mint például Széchenyi István, nem a magyar tradíció ismeretében tették ezt, hanem politikai tisztánlátásuk és nemzetföltésük (és itt a nemzet már "modern" fogalom) következtében.²⁸ De mintegy "rátalálnak" a "helyes" nemzeteszme: "A nemzetiség (ez egyenlő a nemzettel) az ő (Széchenyi) gondolatvilágában nem adottság, kész állapot, hanem magvalósítandó eszme."²⁹ -- írja róla Joó Tibor. E magvalósítandó eszme az, amiért az emberiségnek e nemzetét "megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni" kell, az a hivatás, amely új formát nyert a XIX. század folyamán. Ez: a rejtőző, csak benne, a magyar nemzetben feltalálható képességeinek kifejtése. Másképpen és újra: az európai magyarság megvalósítása.

Egy felvillanását említük még meg a sajátos magyar nemzeteszmeinek. Ez a "politikai nemzet" fogalma, az 1868: XLIV. törvénycikknek, az un. nemzetiségi törvénynek a bevezetésében található és Deák Ferenc tollából ered. E fogalomban, mint ahogy a régi nemzetfogalomban, szó sincs népiségről, de nincs szó a modern nacionalizmussal ellentétben, az egy nyelv -- egy nemzet "végzetes" koncepciójáról sem. Utolsó esélye volt e törvény és a belőle sugárzó szellem egy tradíció felújításának, a Pax Hungariae megőrzésének. Kudarca, melyért Joó Tibor a magyar és nem-magyar népeket megfertőző nyugati nacionalizmust hibáztatja, egyben az egyedül humánus "nacionalizmus" kudarca is.

A kudarc, a széthullás ellenére nem pesszimizmust sugall a magyar nemzeteszme Joó Tibor-i interpretációja: ezt sem mint szellemtörténész, sem mint Spranger-tanítvány nem vállalhatja. Mivel úgy gondolja, hogy a "történet jövője az ethosztól függ, nem a fatumtól",³⁰ az ethosz pedig mint eszme a nemzet jobbjában létezik, lehetségesnek tartja, a tradicionális magyar nemzeteszme felújítását. Ez két dolog függvénye. Magától az ethosztól függ, amely képes a kibontakozásra, attól az ethosztól, amely "kibontakozását, életét, melynek folyamán fokról-fokra valósággá tárja a benne rejlő lehetőségeket, s önmaga eszméjét, azaz teljessé érését tüzi ki célul."³¹ Másrészt az ethoszt kibontakoztató akarattól, hiszen a "történet a szabadon értékelő akarat dolga".³²

Ezáltal a nemzeteszme Joó Tibor-i interpretációja nem pusztán egy történetfilozófiai koncepciót szült. Politikai és nemzetnevelő feladatokat is hordozva túlmutat azon is, hogy csupán kortörténeti dokumentumot lássunk benne.

JEGYZETEK

1. Joó Tibor: Magyar nacionalizmus. Athenaeum, é. n., h. n. (Bp., 1940.) 249.
2. Joó Tibor életművének bemutatására nézve I. Hanák Tibor: Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében. é. n., h. n. 87--89.
3. Erre nézve vö. legutóbb Ludassy Mária: A faji egyenlőtlenség mítosza: Gobineau. In: Ludassy Mária: Téveszméink eredete. Atlantisz, h. n. (Bp.,) 1991. 101.
4. Bartucz Lajos: A magyar ember. A magyarság antropológiája. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., é. n. (1938.)
5. I. m. 139.
6. Joó Tibor: Faj és nemzet. Protestáns Szemle. 1939. 48. 194.
7. Szekfű Gyula: A faji kérdés és a magyarság. In: Szekfű Gyula: Történetpolitikai tanulmányok. Magyar Irodalmi Társaság. Napkelet könyvtára, Bp., 1924. 3. 53.
8. I. m. 56.
9. I. m. 85. Ugyanezt az álláspontot képviseli a Fajbiológia vagy történeti egység? című tanulmányában is. In: i. m. 93., illetve Népiség, nemzet és állam. Magyar Szemle. 1934 szeptember, illetve, in: A népi és urbánus vita dokumentumai. 1932--1947. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Nagy Sz. Péter. Rakéta Könyvkiadó, Bp., é. n. (1990.) 144.
10. A nemzetkarakterológiára nézve vö. Lackó Miklós: Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében. Előadások a Történettudományi Intézetben. 8. Budapest. 1987.
11. Babits Mihály: A magyar jellemről. In: Mi a magyar? Magyar Szemle Társaság, Bp., 1939. Szerk.: Szekfű Gyula. 84.
12. Joó Tibor: Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó. Protestáns Szemle. 1937. 46. 34.
13. Joó Tibor: Búsmagyar. Nyugat. 1939. 32. 138., valamint u. ő. Még egyszer a "Búsmagyar"-ról. uo. 204.

14. Deér, Josef: Heidnisches und Christliches in der Altungarischen Monarchie. A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Tudományos Közleményei. Szeged, 1934. és Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, (Bp.) é. n. (1938.) h. n.
15. Joó Tibor: Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Protestáns Szemle. 1938. 47. 468.
16. Mindkét idézet i. m. 469.
17. Vö. Joó Tibor: Bevezetés a szellemtörténetbe. Franklin, Bp., 1935.
18. Bartók György: Az "Eszme" filozófiai vizsgálata. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. III. 9. MTA Bp. 1930. és u. ő. A "Szellem" filozófiai vizsgálata. u. a. IV. 9. MTA, Bp., 1934.
19. Bartók György: Az "Eszme"... 36--37. és: "az eszme a szellemnek illetve a szellem totalitásának előre vetett ösképe, s ennek a tételnek megfelelően az eszmék uralmát tisztán és kizárólag a szellem területére korlátoztuk." i. m. 45.
20. Bartók György: A "Szellem"... 37--38.
21. Joó Tibor: A magyar nemzeti szellem. Magyarságtudomány III. 1937. 1--4. u. ő. A magyar nemzeteszme. Franklin, Bp., 1939. u. ő. Mátyás és birodalma. Athenaeum. é. n. (1940.) h. n. (Bp.) u. ő. Magyar nacionalizmus. uo. é. n. (1940.) h. n. (Bp.) u. ő. Vallomások a magyarságról. A magyar önismeret breviáriuma. Hungária, Bp., é. n. (1943.) h. n.
22. A nomád birodalmakra nézve vö. Joó Tibor: A magyar nemzeti szellem. 19--22. A magyar nemzeteszme 30--53. Magyar nacionalizmus 63--88.
23. A Szent István-i birodalomszervezésre nézve vö. Joó Tibor: A magyar nemzeti szellem. 23. A magyar nemzeteszme. 26--30. Magyar nacionalizmus. 89--101.
24. Joó Tibor: Magyar nacionalizmus. 94.
25. I. m. 102--111. A magyar nemzeteszme. 62.
26. Uo.
27. Lásd Joó Tibor: Vallomások a magyarságról. 45--48.
28. Joó Tibor: A magyar nemzeteszme. 126. skk.
29. I. m. 131.
30. Joó Tibor: Spranger. Protestáns Szemle. 1932. 41. 478.
31. Joó Tibor: Bevezetés a szellemtörténetbe. 130.
32. I. m. 132.